QASHQADARYO VILOYATIDA KICHIK BIZNES SUBYEKTLARI FAOLIYATINI BOSHQARISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING TASHKILIY-IQTISODIY YO'NALISHLARI

Rajabov Oybek Panjiyevich
Qarshi davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
rajabovo527@gmail.com.
https://doi.org/10.5281/zenodo.24369036

Annotatsiya. Tezisda Qashqadaryo viloyatida kichik biznes subyektlari faoliyatini boshqarish samaradorligini oshirishning tashkiliy-iqtisodiy yo'nalishlari ko'rib chiqiladi. Shu yo'nalish bilan bog'liq, Qashqadaryo viloyatida faoliyat yuritayotgan kichik korxona va mikrofirmalar 2021–2025-yillar statistik qatorlari va boshqaruvga oid nazariy yondashuvlar tavsifiy hamda qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: kichik biznes, boshqaruv samaradorligi, Qashqadaryo, tashkiliy-iqtisodiy mexanizm, moliyaviy barqarorlik, pul oqimlari, strategik rejalashtirish.

KIRISH.

Kichik biznes subyektlari hududiy bandlik, raqobat muhiti va mahalliy resurslardan foydalanishda muhim o'rin tutadi. Biroq korxonalar soni yoki tushumning o'zi boshqaruv sifatini to'liq ifodalamaydi. Kichik biznesda moliyaviy resurslarning cheklanganligi, boshqaruv vakolatlarining bir shaxsda jamlanishi, aylanma mablag'lar va pul oqimlarini rejalashtirishdagi kamchiliklar faoliyat barqarorligiga ta'sir etishi mumkin. Boshqaruv samaradorligini faqat foyda yoki ishlab chiqarish hajmi bilan o'lchashning cheklanganligidan kelib chiqadi. Korxona daromad olgan taqdirda ham debitorlik qarzlari ortishi, tovar zaxiralarida mablag'larning uzoq muddat turib qolishi yoki majburiyatlar muddatining nomuvofiqligi sababli joriy to'lovlarda qiyinchilikka duch kelishi mumkin. Shuning uchun pul oqimlari, aylanma mablag'lar va likvidlik ko'rsatkichlari boshqaruv samaradorligini baholashning ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

Mazkur maqolaning maqsadi - amalda mavjud nazariy yondashuvlar va Qashqadaryo viloyatiga oid statistik ma'lumotlarni umumlashtirish orqali kichik biznes subyektlarida boshqaruv samaradorligini oshirishning ustuvor tashkiliy-iqtisodiy yo'nalishlarini asoslashdan iborat. Bunda korxonalar soni dinamikasi va tarmoq tarkibi boshqaruv muammolarining hududiy kontekstini tavsiflovchi ko'rsatkichlar sifatida qo'llanadi; ular alohida korxonaning boshqaruv sifatini bevosita isbotlovchi o'lchov sifatida talqin qilinmaydi.

MAVZUGA DOIR ADABIYOTLAR TAHLILI.

Adabiyotlar qiyosi shuni ko'rsatadiki, klassik boshqaruv maktabi funksiyalar va intizomga, resurs yondashuvi raqobat imkoniyatlariga, muvozanatli baholash konsepsiyasi esa ko'p mezonli natijadorlikka urg'u beradi. Ushbu tezisning yondashuvi ularni Qashqadaryo kichik biznesining tarmoq xususiyatlari, pul oqimlari va mavjud statistik cheklovlar bilan uyg'unlashtirishdan iborat.

Menejment nazariyasida A. Fayol boshqaruvni rejalashtirish, tashkil etish, muvofiqlashtirish va nazorat funksiyalari bilan bog'laydi [1]. P. Drucker esa korxona natijadorligini aniq maqsadlar va boshqaruv qarorlari bilan bog'liq holda izohlaydi [2]. Ushbu qarashlar kichik biznesda vakolatlar

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

taqsimoti va muntazam monitoring zarurligini asoslashga xizmat qiladi. Mazkur kitoblarning aniq sahifalari nashrga qarab farqlanishi sababli tasdiqlanmagan bet raqamlari keltirilmadi.

M. Porter raqobat ustunligini qiymat yaratish faoliyatlari bilan izohlaydi [3]. J. Barney resurslarning qiymatliligi, noyobligi va taqlid qilish qiyinligi raqobat ustunligiga ta'sirini tahlil qilgan [4]. D. Teece, G. Pisano va A. Shuen esa o'zgaruvchan muhitda resurslarni qayta moslashtirish qobiliyatini alohida ta'kidlaydi [5]. Demak, Qashqadaryodagi kichik korxonalar uchun faqat xarajatni qisqartirish emas, bozor sharoitiga moslashuvchan boshqaruv ham ahamiyatli.

R. Kaplan va D. Norton moliyaviy ko'rsatkichlar bilan birga mijozlar, ichki jarayonlar hamda o'rganish va rivojlanish mezonlarini uyg'un baholashni taklif qilgan [6]. R. Simons boshqaruv nazorati tizimlari strategik yangilanishga ham xizmat qilishini ko'rsatgan [7]. Ushbu yondashuvlardan kelib chiqib, kichik biznesda rentabellik, likvidlik, mijozlarni saqlash va operatsion intizomni birgalikda kuzatish maqsadga muvofiq.

Moliyaviy boshqaruv bo'yicha M. Jensen va W. Meckling mulkdor hamda boshqaruvchi manfaatlari o'rtasidagi muvofiqlashtirish masalasini o'rgangan [8]. S. Myers va N. Majluf tashqi moliyalashtirish qarorlarida axborot nomutanosibligining ahamiyatini yoritgan [9]. Kichik korxonalarda mulkdor va menejer ko'pincha bir shaxs bo'lsa-da, to'lovlarni tasdiqlash, hisobot va pul oqimlarini nazorat qilish tartiblari muhim bo'lib qoladi.

J. D. Storey kichik biznesning rivojlanishida korxona, tadbirkor va strategik omillarni kompleks o'rganish zarurligini ko'rsatadi [10]. Hududiy tahlil uchun Milliy statistika qo'mitasi va Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasining ochiq ma'lumotlari asos bo'ladi [11; 12].

TADQIQOT METODLARI.

Tadqiqotda tavsifiy statistika, dinamik taqqoslash, tarkibiy tahlil va tizimli yondashuv qo'llanildi. Yangi so'rov, regressiya hisob-kitobi yoki tajriba o'tkazilgani da'vo qilinmaydi. Statistik kesimlar sanalari va korxona darajasidagi birlamchi ma'lumotlarning mavjud emasligi natijalarni talqin qilishda cheklov sifatida hisobga olindi.

Tizimli yondashuv orqali kichik biznes subyektlarining boshqaruv faoliyatiga ta'sir etuvchi tashkiliy, iqtisodiy va moliyaviy omillar o'zaro bog'liqlikda o'rganildi.

Qiyosiy va dinamik tahlil metodlari yordamida Qashqadaryo viloyatida 2021–2025-yillarda kichik korxona va mikrofirmalar sonining o'zgarish tendensiyalari tahlil qilindi. Bunda 2025-yilning 1-iyul holatidagi ma'lumotlar yil yakuni ko'rsatkichlaridan alohida baholandi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijasida Qashqadaryo viloyatida kichik biznes subyektlari faoliyatining rivojlanish dinamikasi, tarmoq tarkibi hamda boshqaruv samaradorligiga ta'sir etuvchi asosiy tashkiliy-iqtisodiy omillar aniqlandi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda kichik tadbirkorlikning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2015-yildagi 64,6 foizdan 2025-yilda 52,2 foizga o'zgargan, ya'ni 12,4 foiz punktga kamaygan. Bu nisbiy ulushning pasayishi kichik biznes ishlab chiqarishining mutlaq qisqarganini mustaqil ravishda isbotlamaydi.

Mazkur ko'rsatkichning pasayishi iqtisodiyotdagi kichik biznesning mutlaq ishlab chiqarish hajmi kamayganini anglatmaydi. Ulush o'zgarishiga yirik biznes va boshqa tarmoqlarning o'sish sur'atlari ham ta'sir etishi mumkin. Shu bois hududiy boshqaruv samaradorligini baholashda nisbiy ulush bilan bir qatorda mahsulot va xizmatlar hajmi, bir xodimga to'g'ri keladigan natija, xarajatlar hamda likvidlikni birgalikda tahlil qilish zarur.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Qashqadaryo viloyatida faoliyat yuritayotgan kichik korxona va mikrofirmalar soni 2021-yilda 30 644 ta, 2022-yilda 34 527 ta, 2023-yilda 29 744 ta va 2024-yilda 24 442 ta bo‘lgan. Dissertatsiyada 2025-yil 1-iyul holati uchun 24 658 ta ko‘rsatilgan. Oxirgi raqam yarim yillik kesim bo‘lgani sababli uni yil yakuni sifatida talqin qilish mumkin emas.

2021–2022-yillarda korxonalar soni 3 883 taga ko‘paygan; 2022–2024-yillar oralig‘ida esa 10 085 taga qisqargan. Ushbu sonlar statistik qator doirasidagi arifmetik farqlar bo‘lib, ularning sababini aniqlash uchun korxonalar tashkil etilishi va tugatilishi, hisobga olish metodikasi hamda tarmoqlar kesimidagi o‘zgarishlar bo‘yicha qo‘shimcha ma’lumotlar talab qilinadi. 2025-yil 1-iyuldagi holatni 2024-yil yakunidagi ko‘rsatkich bilan solishtirishda sanalar farqini inobatga olish lozim.

1-jadval.

Qashqadaryo viloyatida kichik korxona va mikrofirmalarning tarmoq tarkibi (2025-yil 1-yanvar holatiga)

Faoliyat turi	Soni	Ulushi, %
Savdo	8 574	38,2
Qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi	3 924	17,5
Sanoat	2 725	12,1
Qurilish	1 901	8,5
Yashash va ovqatlanish xizmatlari	1 495	6,7
Tashish va saqlash	736	3,3
Boshqa faoliyat	3 097	13,7
Jami	22 452	100,0

Manba: Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasi press-relizi asosida muallif hisob-kitoblari.

Tarmoq tarkibida savdoning 38,2 foizlik ulushi tovar zaxiralari, debitorlik qarzlari va kundalik pul oqimlarini nazorat qilishni muhim vazifaga aylantiradi. Qishloq xo‘jaligi subyektlarida mavsumiylik, sanoatda ishlab chiqarish quvvatlari va tannarx, xizmat ko‘rsatishda esa mijozlar bilan munosabatlar va xizmat sifati ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun bir xil boshqaruv ko‘rsatkichlari majmuasini barcha tarmoqlarga mexanik qo‘llash maqsadga muvofiq emas.

Savdo korxonalari uchun pul mablag‘larining aylanish muddati, muddati o‘tgan debitorlik qarzlari ulushi va tovar zaxiralari aylanuvchanligi asosiy operativ indikatorlar bo‘lishi mumkin. Qishloq xo‘jaligida mavsumiy tushum va xarajatlarning kalendar rejasi, sanoatda ishlab chiqarish tannarxi va quvvatlardan foydalanish, xizmat ko‘rsatishda esa mijozlarni saqlab qolish va xizmat birligiga to‘g‘ri keladigan xarajatlar muhim. Bu indikatorlar yagona umumiy mezon o‘rniga tarmoqqa moslashtirilgan monitoring zarurligini ko‘rsatadi.

Boshqaruv tizimida rejalashtirish, tashkil etish, motivatsiya, muvofiqlashtirish, nazorat va tahlil funksiyalari bir-birini to‘ldiradi. Masalan, pul oqimlari prognozi tuzilsa-yu, to‘lovlarni tasdiqlash vakolatlari belgilanmasa yoki amaldagi tushum reja bilan solishtirilmasa, prognozning boshqaruv qiymati pasayadi. Shuning uchun kichik biznesda oddiy, muntazam yangilanadigan boshqaruv jadvali hamda mas’ul xodimlar taqsimoti tavsiya etiladi.

Nazariy jihatdan A. Fayolning boshqaruv funksiyalari, P. Druckerning natijadorlikka yo‘naltirilgan yondashuvi hamda M. Porterning raqobat strategiyasi kichik biznesdagi rejalashtirish, muvofiqlashtirish va nazorat jarayonlarini yagona tizim sifatida ko‘rishga imkon beradi. Taklif etilayotgan yondashuvda

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

boshqaruv natijadorligi moliyaviy (likvidlik, rentabellik, pul oqimlari), operatsion (unumdorlik, tannarx), tashkiliy (mas'uliyat taqsimoti, nazorat) va strategik (bozorga moslashish, raqamlashtirish) mezonlar orqali birgalikda baholanishi lozim. Bu — mualliflik uslubiy taklifi bo‘lib, uning miqdoriy samarasi mazkur tezisda empirik sinovdan o‘tkazilmagan.

Mualliflik yondashuvi sifatida boshqaruv samaradorligini besh yo‘nalishda kuzatish taklif etiladi: moliyaviy natijadorlik (tushum, foyda, rentabellik), moliyaviy barqarorlik (likvidlik, pul oqimi, qarz yuki), resurs samaradorligi (mehnat unumdorligi, zaxiralar aylanishi), tashkiliy boshqaruv (vazifalar va nazoratning aniqligi), strategik rivojlanish (reja bajarilishi va bozor o‘zgarishlariga moslashish). Ko‘rsatkichlar korxonaning tarmog‘i va axborot imkoniyatlariga mos ravishda tanlanishi kerak.

Pul oqimlarini boshqarish bo‘yicha amaliy mexanizm haftalik tushum va to‘lovlar rejasini tuzish, yirik to‘lovlarni ustuvorlik bo‘yicha ajratish, xaridorlardan undiriladigan mablag‘larni muddatlar kesimida kuzatish hamda reja va haqiqiy pul qoldig‘i tafovutlarini tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Ushbu tartib foyda va naqd pul mavjudligi o‘rtasidagi farqni boshqaruv qarorlarida hisobga olishga yordam beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Tadqiqot natijalari bo‘yicha xulosalar:

1. Qashqadaryo viloyatida kichik biznes subyektlari faoliyatining rivojlanish dinamikasi tahlili 2022–2024-yillarda kichik korxona va mikrofirmalar soni 29,2 foizga kamayganligini ko‘rsatdi. Mazkur holat hududda kichik biznesning rivojlanish tendensiyalarini chuqur o‘rganish, korxonalar faoliyatining barqarorligini ta'minlash va boshqaruv tizimini takomillashtirish zarurligini asoslaydi.

2. Kichik biznes subyektlarining tarmoq tarkibi tahlili savdo, qishloq xo‘jaligi, sanoat va xizmat ko‘rsatish sohalarida boshqaruv jarayonlari turli iqtisodiy xususiyatlarga ega ekanligini ko‘rsatdi. Bu esa barcha kichik biznes subyektlariga yagona boshqaruv mexanizmini qo‘llash o‘rniga tarmoq xususiyatlarini hisobga oluvchi differensial yondashuvdan foydalanish zarurligini belgilaydi.

3. Kichik biznes subyektlarida boshqaruv samaradorligi nafaqat foyda va daromad ko‘rsatkichlariga, balki pul oqimlari, likvidlik, aylanma mablag‘lar va moliyaviy majburiyatlarni boshqarish darajasiga ham bog‘liq. Shu sababli moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlarini boshqaruv samaradorligini baholash tizimining ajralmas tarkibiy qismi sifatida qarash lozim.

4. Kichik biznes subyektlarida rejalashtirish, tashkil etish, muvofiqlashtirish va nazorat funksiyalarining o‘zaro uyg‘unligi boshqaruv qarorlarining izchilligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Boshqaruv jarayonlarida raqamli hisob va monitoring vositalaridan foydalanish ushbu funksiyalarni takomillashtirish imkoniyatini yaratadi.

5. Tadqiqot natijasida kichik biznes subyektlari faoliyatini boshqarish samaradorligini moliyaviy natijadorlik, moliyaviy barqarorlik, resurs samaradorligi, tashkiliy boshqaruv va strategik rivojlanish mezonlari asosida kompleks baholash zarurligi ilmiy-uslubiy jihatdan asoslandi.

Amaliy takliflar:

1. Kichik biznes subyektlari uchun tarmoqlar bo‘yicha differensial boshqaruv tizimini joriy etish.

2. Kichik biznes subyektlarida pul oqimlarini boshqarishning qisqa muddatli monitoring tizimini shakllantirish.

3. Boshqaruv samaradorligini baholashning kompleks ko‘rsatkichlar tizimini joriy etish.

4. Kichik biznes subyektlarida raqamli boshqaruv va ichki nazorat mexanizmlarini takomillashtirish.

5. Hududiy kichik biznes subyektlarida strategik rejalashtirish va natijadorlik monitoringini kuchaytirish.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fayol H. General and Industrial Management. London: Pitman, 1949.
2. Drucker P. F. The Practice of Management. New York: Harper & Row, 1954.
3. Porter M. E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. New York: Free Press, 1985.
4. Barney J. Firm Resources and Sustained Competitive Advantage // Journal of Management. 1991. Vol. 17, No. 1. P. 99–120.
5. Teece D. J., Pisano G., Shuen A. Dynamic Capabilities and Strategic Management // Strategic Management Journal. 1997. Vol. 18, No. 7. P. 509–533.
6. Kaplan R. S., Norton D. P. The Balanced Scorecard—Measures That Drive Performance // Harvard Business Review. 1992. Vol. 70, No. 1. P. 71–79.
7. Simons R. Control in an Age of Empowerment // Harvard Business Review. 1995. Vol. 73, No. 2. P. 80–88.
8. Jensen M. C., Meckling W. H. Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs and Ownership Structure // Journal of Financial Economics. 1976. Vol. 3, No. 4. P. 305–360.
9. Myers S. C., Majluf N. S. Corporate Financing and Investment Decisions When Firms Have Information That Investors Do Not Have // Journal of Financial Economics. 1984. Vol. 13, No. 2. P. 187–221.
10. Storey D. J. Understanding the Small Business Sector. London: Routledge, 1994.
11. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. SIAT ochiq statistik ma'lumotlari
12. Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasi. Kichik tadbirkorlik subyektlarining asosiy ko'rsatkichlari va 2024-yil yakunlari bo'yicha press-relizlar .

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.